

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

İslam Mantık Tarihinde Eşitlik Kıyasını Aristotelesçi Kıyasa İndirgeme Girişimleri

Attempts to Reduce the Syllogism of Equality to the Aristotelian Syllogism in the History of Islamic Logic

Samet BÜYÜKADA

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Asst. Prof., Recep Tayyip Erdogan University,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Rize, Faculty of Theology, Department of History of
Türkiye Philosophy, Rize, Türkiye

samet.buyukada@erdogan.edu.tr Orcid: 0000-0003-0725-3396

Atıf/Cite:

Büyükada, Samet. “İslam Mantık Tarihinde Eşitlik Kıyasını Aristotelesçi Kıyasa İndirgeme Girişimleri”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2026 (10 Ağustos 2026).

<https://doi.org/10.20486/imad.1930782>

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru Tarihi / Received: 15.04.2026

Kabul Tarihi / Accepted: 15.07.2026

Yayın Tarihi / Published: 10.08.2026

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Öz

Bu çalışma, eşitlik kıyasının (*kıyâsü'l-müsâvât*) Aristotelesçi kıyasa indirgenmesi girişimlerini İskender, İbn Sînâ ve Tûsî hattında incelemektedir. “A, B’ye eşittir; B, C’ye eşittir; öyleyse A, C’ye eşittir.” biçimindeki çıkarımlar, sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkmasına karşın Aristotelesçi kıyas şekillerine uymamaktadır. Çalışmada İskender’in birleştirme, İbn Sînâ’nın ikame ve Tûsî’nin eş anlamlılık/muadillik ayırımına dayanan düzenleme stratejileri çözümlenmektedir. Yapılan karşılaştırmalı analiz, üç stratejinin ortak yapısal şablonunu (ön-işlem adımı, aksiyom, standart kıyas) ortaya koymakta ve bu ön-işlem adımının Aristotelesçi çerçevenin kendi kurallarıyla meşrulaştırılamadığını, aksine eşitlik bağıntısının geçişkenlik özelliğine dayandığını göstermektedir. Dolayısıyla düzenleme stratejileri bir indirgeme değil Aristotelesçi kıyas çerçevesinin bağıntısal çıkarımlar karşısındaki yapısal sınırını görünür kılan bir genişletme niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Eşitlik Kıyası, Afrodisiaslı İskender, İbn Sînâ, Nasîrüddin Tûsî.

Abstract

This study examines the attempts to reduce the equivalence syllogism (*qiyās al-musāwāt*) to the Aristotelian syllogism along the line of Alexander of Aphrodisias, Avicenna, and Tūsī. Arguments of the form “A is equal to B; B is equal to C, therefore A is equal to C” necessarily yield their conclusions, yet they do not conform to any figure of the Aristotelian syllogism. The study analyzes Alexander’s condensation strategy, Avicenna’s substitution strategy, and Tūsī’s systematization based on the synonymy/equipollence distinction. The comparative analysis reveals a common structural schema across the three strategies (pre-processing step, axiom, standard syllogism) and demonstrates that the pre-processing step cannot be justified by the rules of the Aristotelian framework itself but relies on the transitivity of the equality relation. Accordingly, the adjustment strategies do not constitute a reduction but rather an expansion that renders visible the structural limits of the Aristotelian syllogistic framework in the face of relational inferences.

Keywords: Islamic Philosophy, Syllogism of Equality, Alexander of Aphrodisias, Ibn Sînā, Naşir al-Dīn al-Tūsī.

Giriş

Aristotelesçi kıyas teorisi, öncüllerin orta terim aracılığıyla bağlandığı ve sonucun bu bağlantıdan zorunlu olarak çıktığı bir yapı üzerine kuruludur.¹ Her geçerli çıkarım, üç ve yalnızca üç terimden oluşan, konu-yüklem biçimindeki önermeler aracılığıyla formüle edilmektedir.² Ne var ki bazı çıkarım türleri bu yapıya doğrudan uyum sağlamamaktadır. “A, B’ye eşittir; B, C’ye eşittir; öyleyse A, C’ye eşittir.” biçimindeki argümanlarda, sonuç öncüllerden zorunlu olarak çıkmasına karşın Aristotelesçi kıyas şekillerinden hiçbirine indirgenememektedir. İlk olarak Afrodisiaslı İskender tarafından tartışılan bu anomali, mantık tarihinde “eşitlik kıyası” (*kıyâsü'l-müsâvât*) olarak adlandırılmıştır.³

¹ Aristoteles, *Analytica Priora*, çev. A. J. Jenkinson, *The Works of Aristotle*, ed. W. D. Ross (Oxford: The Clarendon Press, 1928), 24b18-20; Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (Ankara: Dost Kitabevi, 2014), 11-12.

² Aristotelesçi kıyas tanımının bu yapısal gerekliliklerinin sistematik bir analizi için bk. Khaled El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* (Leiden: Brill, 2010), 1-5.

³ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle’s Prior Analytics* 1.1-7, çev. Jonathan Barnes vd. (Londra: Bloomsbury Publishing, 2014), 16.24-25 ve 18.1-2; Necmettin Pehlivan - Muhammet Çelik, “Kıyasın Tanımı Bağlamında

Aristotelesçi mantık mirasının İslam düşüncesine intikaliyle birlikte kıyas teorisi mantık araştırmalarının merkezine yerleşmiş, İskender'in gündeme getirdiği bu sorun da İslam mantık geleneği içinde yeniden ele alınmıştır. Fârâbî'nin (ö. 339/950) *Organon* külliyatını bütüncül bir mantık sistemi olarak temellendiren yaklaşımının ardından İbn Sînâ (ö. 428/1037), *eş-Şifâ*'nın *el-Kıyâs* bölümünde ve sonraki telifleri *en-Necât* ile *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ta Aristotelesçi çerçevenin sınırlarını aşan özgün açılımlar ortaya koymuş ve eşitlik kıyasını doğrudan tartışma konusu edinmiştir. İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'taki değerlendirmesini izleyen dönemde Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve Necmeddin Kâtibî (ö. 675/1277), eşitlik kıyasının yabancı bir öncüle ihtiyaç duymadığı yönünde yorumlar geliştirmiştir. Tartışma, Efdalüddin Hûnecî (ö. 646/1248), Nasîrüddin Tûsî (ö. 672/1274), Sirâceddin Urmevî (ö. 682/1283), Şemseddin Semerkandî (ö. 702/1303) ve Kutbüddin Râzî (ö. 766/1365) gibi mantıkçıların katkılarıyla derinleşmiş, Osmanlı mantık geleneğinde ise Mûsâ Pehlevânî (ö. 1133/1721) ve İsmail Gelenbevî (ö. 1205/1791) gibi mantıkçıların yürüttüğü tartışmalarla sürmüştür. Böylece eşitlik kıyası, İbn Sînâ'dan Gelenbevî'ye uzanan kesintisiz bir hat üzerinde ele alınmıştır.⁴

Bu hat boyunca eşitlik kıyası anomalisine, birbirinden yapısal olarak farklı üç düzenleme stratejisiyle yanıt verilmiştir. İskender iki öncülü tek bir önermede birleştirip buna bir tümel öncül ekleyerek standart bir kıyas elde etmeyi önermiştir. İbn Sînâ öncülleri yalnızca yan yana birleştirmemiş, onların yerine bağıntıyı iç içe geçiren muadil (*equipollent*) bir önerme koyarak ikame temelli bir düzenleme yolu izlemiştir.⁵ Onun *el-Kıyâs*'taki formülasyonuna göre eşitlik kıyası, örtük bir tümel öncülün açığa çıkarılmasıyla tamamlanması gereken bir eksik kıyas (*enthymeme*) niteliği taşımaktadır.⁶ Tûsî ise *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*'ta bu ikame işleminin koşullarını eş anlamlılık ve muadillik ayrımı üzerinden sistematize etmiştir.⁷

Gayru Muteâraf Kıyas: Osman b. Mustafa et-Tarsûsî'nin *Risâle-i İstidlâliyye'si Örneği*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 4-6. Bu argüman aynı zamanda Stoalıların kıyas tartışmalarıyla bağlantılı olarak aktarılmaktadır.

⁴ İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ta saydığı nispet içeren kıyaslar için bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, çev. Muhittin Macit vd., ed. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1/444-447. Râzî-Kâtibî çizgisinin yorumu için bk. Meliha İhsanî Nik, "13. Yüzyıl Mantıkçıları ve Gelenbevî'nin Kıyas Teorisi Görüşlerinin Mukayesesi", çev. Murat Demirkol, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol – M. Enes Kala (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014), 179-182. Osmanlı gayr-i mütearef kıyas geleneği için bk. Pehlivan – Çelik, "Kıyasın Tarifi Bağlamında Gayru Muteâraf Kıyas", 3-10.

⁵ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 36-37.

⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, thk. Saîd Zâhid - İbrâhîm Medkûr (Kahire: Vizâretü's-sekâfe, 1964), 59-60.

⁷ Nasîrüddîn Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Süleyman Dunyâ (Beyrut: Müessesetü'n-Numân li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1413/1992), 1/444.

Bu tarihsel hat, çağdaş literatürde farklı düzeylerde incelenmiştir. Jonathan Barnes, Galen'in *Institutio Logica*'da bağıntısal çıkarımları "üçüncü bir kıyas türü" olarak tanımlama girişimini ve İskender'in eşitlik kıyası karşısındaki tutumunu ele alan çalışmalarıyla Antik dönem tartışmalarının mantık tarihindeki yerini belirginleştirmiş; Kamran Karimullah, İbn Sînâ ve Necmeddin Kâtibî'nin alışılmadık kıyas (*unusual syllogism*) türleri ve gerektirme (*lüzûm*) kavramı üzerinden yürüttüğü kıyas çözümlemesini incelemiştir.⁸ Alandaki belirleyici dönüm noktası, Khaled El-Rouayheb'in, Afrodisiaslı İskender'in şerhinden Osmanlı döneminin Gelenbevî çevresine uzanan bin yıllık tartışmayı ilk defa bütüncül biçimde haritalandıran *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* başlıklı çalışmasıdır.⁹ Türkçe alan yazınında ise Necmettin Pehlivan ve Muhammet Çelik, Osman b. Mustafa Tarsûsî'nin *Risâle-i İstidlâliyye*'si üzerinden gayr-i mütearef kıyas meselesini kıyasın tanımı bağlamında yeniden değerlendirmiş; Meliha İhsanî Nik, on üçüncü yüzyıl mantıkçıları ile Gelenbevî'nin kıyas teorilerini mukayese ederek Râzî-Kâtibî çizgisinin İbn Sînâ'dan ayrılan yorumunu belirginleştirmiştir. Mevcut literatür böylece iki eğilim etrafında kümelenmektedir. Uluslararası çalışmalar ağırlıklı olarak tarihsel-betimleyici bir nitelik taşımakta, Türkçe çalışmalar ise meseleyi Osmanlı dönemi gayr-i mütearef kıyas tartışması üzerinden ele almaktadır. Ancak her iki eğilim de eşitlik kıyasını Aristotelesçi kıyasa indirgeme girişimlerinin kendisini kavramsal yapı düzeyinde, yani indirgemenin biçimsel ön koşulları ve bu ön koşulların Aristotelesçi çerçeve içindeki meşruiyeti açısından doğrudan inceleme nesnesi hâline getiren sistematik bir çalışma ortaya koymamıştır.

Burada söz konusu boşluğun İskender, İbn Sînâ ve Tûsî hattında yürütülen indirgeme girişimlerinin karşılaştırmalı yapısal analizi üzerinden doldurulması hedeflenmektedir. El-Rouayheb'in tarihsel haritalandırmasından farklı olarak, üç mantıkçının düzenleme stratejileri arasındaki biçimsel farkları birleştirme ve ikame kavramsallaştırması çerçevesinde ayırt etmekte, bu stratejilerin paylaştığı ortak yapısal şablonu (ön-işlem adımı, aksiyom, standart kıyas) sembolik biçimde ortaya koymakta ve bu şablonun Aristotelesçi kıyas kurallarınca meşrulaştırılmadığını göstermektedir.¹⁰ Bu

⁸ Jonathan Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", *Modern Thinkers and Ancient Thinkers* içinde, ed. R. W. Sharples (Boulder: Westview Press, 1991); Jonathan Barnes, "Logical Form and Logical Matter", *Logical Matters: Essays in Ancient Philosophy II* içinde, ed. Maddalena Bonelli (Oxford: Clarendon Press, 2012); Kamran I. Karimullah, "Unusual Syllogisms: Avicenna and Najm al-Dîn al-Kâtibî on *Per Impossibile* Syllogisms and Implication (*luzûm*)", *Oriens* 43 (2015), 223-271.

⁹ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 1-30. Eserin İbn Sînâ sonrası dönemin bağıntısal çıkarım tartışmalarını sistematize eden çerçevesi için özellikle bk. 31-55.

¹⁰ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 36-40. Bu makalede "birleştirme" ve "ikame" kavramsallaştırması, El-Rouayheb'in *condensation* ve *substitution* olarak betimlediği iki farklı düzenleme işlemine karşılık gelmektedir. Ancak El-Rouayheb bu ikisini terminolojik bir ayırım olarak ele almamış yalnızca betimsel

doğrultuda çalışma, eşitlik kıyasının tarihsel seyrini yeniden anlatmayı veya Osmanlı dönemi gayr-i mütearef kıyas tartışmasına dâhil olmayı değil, bu geç dönem tartışmasının zeminini oluşturan asıl soruna, yani indirgeme girişiminin kendi içinde taşıdığı kısır döngü yapısına odaklanmayı amaçlamaktadır. İskender'in birleştirme, İbn Sînâ'nın ikame stratejileri ile Tûsî'nin eş anlamlılık/muadillik ayrımı, eşitlik kıyasının biçimsel geçerliliğini Aristotelesçi çerçeve içinde sağlamaya yönelik ve giderek karmaşıklaşan bir düzenleme sürecinin aşamaları olarak ele alınmaktadır. Bu sebeple üç strateji de öncülleri standart kıyas biçimine dönüştürmek için Aristotelesçi çerçevenin kendi kurallarıyla meşrulaştırılamayan bir ön-işlem adımına başvurmak zorundadır.

Çalışmada ilk olarak eşitlik kıyası probleminin tarihsel kökeni İskender ve Galen bağlamında ele alınmakta, ikinci olarak İbn Sînâ'nın *el-Kıyâs* ve *el-İşârât*'taki formülasyonları ikame işlemi ve arazî üretkenlik kavramı odağında incelenmekte, üçüncü olarak Tûsî'nin eş anlamlılık/muadillik ayrımı ve bu ayrımın İbn Sînâ'yı savunma biçimi değerlendirilmekte, dördüncü olarak üç stratejinin ortak yapısal şablonu sembolik bir notasyonla çözümlenerek indirgeme girişiminin döngüsellik ve sonsuz gerileme biçimindeki iki açmazı belirginleştirilmektedir.

1. Eşitlik Kıyasının Antik Dönemde İlk Ele Alınışı

Eşitlik kıyasının sistematik biçimde ele alındığı ilk mevcut metin, Afrodisiaslı İskender'in (MS 2. yüzyıl sonu – 3. yüzyıl başı) Aristoteles'in *Birinci Analitikler*'ine yazdığı şerhtir.¹¹ İskender, Stoalılara atfedilen eşitlik kıyasını bu şerhte doğrudan tartışmış ve çıkarımın mevcut hâliyle bir kıyas olmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Şerhin ilgili pasajında mesele şöyle ortaya konulmaktadır: “A, B'ye eşittir.” ve “C, B'ye eşittir.” varsayımlarından “A'nın C'ye eşit olduğu” sonucunun zorunlu olarak çıkması, bu çıkarımı kendiliğinden bir kıyas yapmamaktadır.¹² Anomalinin kaynağı, iki öncülün Aristotelesçi kıyas tanımının gerektirdiği biçimde tam bir orta terimi paylaşmamasıdır. Her iki öncülde de B terimi yer almaktadır ancak bu terim, birinci öncülde yüklem semantik bağımlısı, ikinci öncülde ise konu olarak farklı sözdizimsel konumlarda bulunmakta ve standart kıyasın gerektirdiği biçimde eksiksiz tekrarlanmamaktadır.

düzeyde kaydetmiştir. Burada bu iki strateji, ortak bir yapısal şablon (Adım 0–1–2) altında karşılaştırılarak aralarındaki biçimsel farkın analitik düzeyde ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu bakımdan birleştirme/ikame ayrımı, El-Rouayheb'in tarihsel betimlemesinin ötesinde kavramsal bir çözümleme aracı olarak sunulmaktadır.

¹¹ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 1–3 ve Jonathan Barnes, “Logical Form and Logical Matter”, *Logical Matters: Essays in Ancient Philosophy II*, ed. Maddalena Bonelli (Oxford: Clarendon Press, 2012), 45.

¹² El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 37; Barnes, “Logical Form and Logical Matter”, 83; Jonathan Barnes, “A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations,” *Modern Thinkers and Ancient Thinkers* içinde, ed. R. W. Sharples (Boulder: Westview Press, 1991), 179.

İskender bu sorunu gidermek için iki aşamalı bir düzenleme stratejisi geliştirmiştir. İlk aşamada, “A ve C, aynı şeye eşittir; zira ikisi de B’ye eşittir.” biçiminde iki ayrı öncül tek bir öncülde birleştirilmektedir. İkinci aşamada ise bu birleştirilmiş öncüle tümel bir önerme eklenmektedir: “Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir.” Bu iki işlem birlikte uygulandığında, standart bir birinci şekil kıyası elde edilmektedir.¹³ İskender’in düzenlemesinin mantıksal yapısı şu biçimde temsil edilebilir:

A ve C, aynı şeye (B’ye) eşittir.

Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir.

O hâlde A ve C birbirine eşittir.

İskender’in şerhindeki dikkat çekici husus, yalnızca bu birleştirme formülasyonunun önerilmemiş olmasıdır. Büyüklük ilişkisi için İskender ayrı bir düzenleme daha sunmuştur. Buna göre “A, B’den büyüktür; B, C’den büyüktür; öyleyse A, C’den büyüktür.” çıkarımı için iki orijinal öncül “A, C’den büyük olan B’den büyüktür.” biçiminde tek bir küçük öncülde birleştirilmekte; tümel önerme olarak ise “Büyük olandan büyük olan her şey, ondan küçük olandan da büyüktür.” eklenmektedir.¹⁴ Bu ikinci düzenleme, birincisinden yapısal olarak farklıdır. Birincisinde öncüller yalnızca tek bir öncülde yoğunlaştırılırken, ikincisinde orijinal öncüllerin ifade biçimi de dönüştürülmektedir. Nitekim İskender’in bu ikinci formülasyonu, İbn Sînâ’nın eş-şifâ’daki düzenlemesinde ve Tûsî’nin *Ta’dîlu’l-Mi’yâr*’ındaki birleştirmede karşımıza çıkacak olan, bağıntıyı iç içe geçiren öncül inşasının erken bir örneğidir.¹⁵ Ancak iki düzenleme çizgisi arasındaki fark, öncüllerin korunması ile ortadan kaldırılması farkı değildir. İskender’in düzenlemelerinde de orijinal öncüllerin hiçbirisi biçimsel olarak korunmaz. Fark, ön-işlem adımının ürettiği birleşik öncülün mantıksal biçimindedir. İskender’in birinci düzenlemesi iki öncülü simetrik bir birleştirmeye (“A ve C, aynı şeye eşittir.”) tek öncüle indirgerken, İbn Sînâ’nın benimseyeceği düzenleme bağıntıyı yüklemine içine katmanlı biçimde gömen (“A, C’ye eşit olana eşittir.” türünden) yeni bir önerme inşa etmektedir.

İskender’in şerhinde birbirinden farklı iki düzenleme yönteminin bir arada sunulması önemli bir kavramsal çerçeveye işaret etmektedir. Birinci yöntemde İskender, iki orijinal öncülün bilgi içeriğini tek bir öncülde koruyarak yoğunlaştırmaktadır; bu bir terkip (*composition*) işlemidir. Eklenen tümel öncül, Euklides’in “Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir.” aksiyomunda dile gelen geçişkenlik (*transitivity*) ilkesine

¹³ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 37.

¹⁴ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 37-38. İskender’in bu ikinci düzenleme önerisinin tam metni için bk. Barnes, “Logical Form and Logical Matter”, 113.

¹⁵ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 37-38.

dayanmaktadır.¹⁶ İkinci yöntemde ise İskender orijinal öncülleri yalnızca birleştirmemekte, aynı zamanda ifade biçimlerini de yeniden düzenlemektedir. Bu ikili yapı, İskender'in eşitlik anomalisine verdiği yanıtın tek bir stratejiyle sınırlı kalmadığını göstermektedir.¹⁷

Her iki düzenlemede de ortak bir sorun bulunmaktadır. Birleştirme işlemi sırasında orijinal öncüllerin hiçbiri biçimsel olarak korunmamaktadır. İskender, "A, B'ye eşittir." ve "C, B'ye eşittir." yerine bu iki önermeye biçimsel olarak eşdeğer olmayan "A ve C, aynı şeye eşittir." önermesini koymaktadır. Dolayısıyla orijinal çıkarım ile düzenlenmiş çıkarım arasındaki ilişkinin mantıksal statüsü belirsiz kalmaktadır. Bu gözlem, eşitlik kıyasının bir eksik kıyas (*enthymeme*) olarak değerlendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Eksik kıyasta gizli bir öncülü eklemek yeterli iken burada İskender'in kendisi de orijinal öncülleri dönüştürmek zorunda kalmıştır.

İskender'in birleştirme stratejisinin tarihsel etkisi büyüktür. Bu strateji, İslam mantık geleneğinde eşitlik kıyası tartışmalarının temel referans noktası olmuştur. Ancak stratejinin asıl önemi, çözdüğü problemde çok açığa çıkardığı kavramsal gerilimde yatmaktadır. Bağintısal (ilişkisel) çıkarımları Aristotelesçi çerçeveye uyarlamak, orijinal öncüllerin yapısına müdahale etmeksizin mümkün görünmemektedir. İskender'in çözümü bu gerçeğin ilk ve en açık biçimde ortaya çıktığı tarihsel uğraktır.¹⁸ İbn Sînâ, bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, tam da bu noktadan hareketle birleştirme yerine ikame işlemini öne çıkaracak ve eşitlik kıyası tartışmasını yeni bir kavramsal düzleme taşıyacaktır.¹⁹

Aynı dönemde, bu anomaliye farklı bir yanıt verilmiştir. Bergamalı hekim ve filozof Galen (MS 129-216), mantığa sadece teorik bir ilgi duymamış; mantığı her şeyden önce bilimsel kanıt sağlamanın aracı olarak değerlendirmiştir.²⁰ Bu pragmatik çerçeve, Galen'in Aristotelesçi kıyas sınıflandırmasının ilişkisel çıkarımları yeterince karşılamadığını fark etmesini sağlamış; Galen söz konusu boşluğu kapatmak üzere üçüncü bir kıyas türü önermiştir.²¹ Galen bu meseleyi *Institutio Logica*'nın XVI. bölümünde

¹⁶ Eukleides, *Elemanlar*, çev. Ali Sinan Sertöz (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2019), 3.

¹⁷ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 37-38.

¹⁸ Aristotelesçi kıyas tanımının ilişkisel çıkarımlarla uyumsuzluğunun yarattığı kavramsal gerilimin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 31-32, 37-38.

¹⁹ Aristoteles'in *Birinci Çözümlemeler* I.25'te bir kıyasın zorunlu olarak iki öncül ve üç terim içermesi gerektiğini soyut olarak kanıtlamaya çalıştığı konusunda İbn Rüşd'ün aynı pasajı temel alan tartışması için bk. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 31-32.

²⁰ R. J. Hankinson, "Galen's Reception of Aristotle," *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity* içinde, ed. Andrea Falcon (Leiden: Brill, 2016), 241.

²¹ Ben Morison, "Mantık," çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 70 ve Mehmet Çavdar "Galen'in Mantık Anlayışı ve Mantık-Tıp İlişkisi" (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 220-224.

doğrudan ele almaktadır.²² Aristoteles'in kıyas teorisi, öncülleri konu-yüklem biçimindeki kategorik önermeler ya da koşullu/ayrık hipotetik önermeler üzerinden inşa edilmekte; her iki yapıda da çıkarım mekanizması orta terime dayanmaktadır. Galen, bu iki temel kıyas türünün yanı sıra, büyüklük ilişkileri üzerinde temellenen üçüncü bir türün var olduğunu öne sürmüştür. Barnes, söz konusu girişimi tarihsel açıdan ilk kez sistematik biçimde değerlendirmiş ve Galen'in bu kategoriye dahil ettiği örneklerin özgün mantıksal yapısını ayrıntılı biçimde çözümlemiştir.²³ Galen, *Institutio Logica*'nın ilgili bölümünde şu türden çıkarımların ne kategorik ne de hipotetik kıyas kalıplarına uymadığını saptamıştır:

A, B'ye eşittir.

B, C'ye eşittir.

O hâlde A, C'ye eşittir.

Galen bu çıkarımın sezgisel bakımdan geçerli görüldüğünü kabul etmekle birlikte üç terimli kıyasın standart kalıplarına indirgenemeyeceğini açıkça belirtmektedir.²⁴ Söz konusu argümanda "A-B" ve "B-C" olmak üzere yalnızca iki ilişki cümlesi bulunmaktadır. Öncüller birleştirildiğinde ortak terim olarak "B" belirlemekte, ancak klasik kıyasın gerektirdiği özne-yüklem ilişkisi düzleminde bu terim eksiksiz biçimde tekrarlanmamaktadır. Galen'in tespit ettiği yapısal anomali burada açığa çıkmaktadır. Büyüklük bağıntılarının (eşitlik, büyüklük, küçüklük) taşıdığı geçişkenlik özelliği, sonucun çıkması için yeterli olmakla birlikte bu özellik Aristotelesçi kıyas tanımında öngörülen orta terim mekanizmasıyla açıklanamamaktadır. Bu yapısal boşluktan hareketle Galen, Aristotelesçi kıyas tanımının yalnızca kategorik ilişkileri kapsadığını, büyüklük gibi bağıntıların ise ayrı bir çıkarım ilkesine dayandığını savunmaktadır. Galen eşitliğin yanı sıra büyüklük ve küçüklük bağıntılarını da aynı çerçevede ele almaktadır; "A, B'den büyüktür; B, C'den büyüktür; dolayısıyla A, C'den büyüktür." biçimindeki argümanlar aynı geçişkenlik ilkesine yaslanmaktadır.²⁵ Böylece Galen, sadece eşitliği değil sıralama bağıntısı içeren tüm nicel ilişkileri üçüncü kıyas türüne dahil etmektedir. Dolayısıyla söz konusu çıkarımlar Aristotelesçi terim mantığına özgü konu-yüklem çerçevesinden ziyade bağıntıların doğasından gelen özelliklerle açıklanmak durumundadır.

Yine de Galen'in üçüncü kıyas türü için sunduğu gerekçe yeterince sistematik değildir. Bağıntının taşıdığı geçişkenlik özelliğinin orta terim eksikliğini tam olarak nasıl

²² Galen, *Institutio Logica*, çev. J. S. Kieffer (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1964), 49-51.

²³ Barnes, "A Third Sort of Syllogism", 172-194.

²⁴ Galen, *Institutio Logica*, 49-51; Jonathan Barnes, "A Third Sort of Syllogism", 177.

²⁵ Galen, *Institutio Logica*, 49-51.

telafl ettiği *Institutio Logica*'da açık biçimde işlenmemektedir.²⁶ Başka bir deyişle Galen, bu çıkarımların neden ayrı bir kıyas türünü gerektirdiğini saptamış ancak bu türün içsel mantıksal yapısını sistematik bir ilkeye bağlayamamıştır. Dolayısıyla Galen'in katkısı, sorunun çözümünden çok kesin biçimde teşhisidir. Galen, eşitlik kıyasını kategorik kıyasa indirgemeksizin bağımsız bir kıyas türü olarak tanımlayan ilk mantıkçıdır.²⁷ O, Aristotelesçi çerçeveyi korumak yerine bilimsel kanıtlama pratiğinin gerektirdiği çıkarım türlerini tanımayı öncelemektedir.²⁸ Bu sayede Galen, İskender'in birleştirme stratejisi ile (bir sonraki bölümde görüleceği üzere) İbn Sînâ'nın öncülleri ikame eden çözümü arasında özgün bir geçiş konumu edinmektedir. İskender'in stratejisinde eşitlik kıyası, Aristotelesçi çerçeveye içeriden uyarlanmaya çalışılmaktadır. Galen'in önerisinde ise tam tersi bir yönelim söz konusudur. Burada eşitlik kıyası kabul edilmekte ve Aristotelesçi çerçevenin bu çıkarımları karşılayamadığı ileri sürülmektedir. İskender ve Galen'in bu iki farklı tutumu, Aristoteles'in kıyas tanımının bağıntısal çıkarımlarla kurduğu gerilimin iki karşıt çözüm yönelimini temsil etmektedir. İbn Sînâ bu iki yönelimden hiçbirini bütünüyle benimsemeyecek; bunun yerine, orijinal öncüllerin muadil önermelerle ikame edilmesini öngören üçüncü bir strateji geliştirecektir.

2. İbn Sînâ'nın İkame Stratejisi ve Arazî Üretkenlik

İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs* eserinde kıyası “Birden çok şey ortaya konulduğunda, bu ortaya konan şeylerden kendiliğinden ve arazî olmayan biçimde zorunlu olarak başka bir şeyin çıktığı söz” olarak tanımlamıştır.²⁹ Bu tanım, Aristoteles'in tanımından yapısal olarak ayrılmaktadır. Zira Aristoteles'in tanımında zorunluluk açıkça dile getirilmiş, öteki kayıtlar ise “bu şeylerin böyle olması sebebiyle” ifadesinde örtük bırakılmıştır. Bu örtük içerimler İbn Sînâ tarafından “kendiliğinden” (*bi-zâtihî*), “zorunlu olarak” (*bi'l-ıztırâr*) ve “arazî olmayan biçimde” (*lâ bi'l-'araz*) şeklinde üç bağımsız koşul olarak ayrıştırılmıştır. Bu ayrıştırma, eşitlik kıyası probleminin kavranması açısından belirleyici bir adımdır çünkü her üç koşul, eşitlik kıyasının farklı bir boyutunu mesele etmektedir.

Birinci koşul olan kendiliğinden, sonucun öncüllerden ek bir öncüle ihtiyaç duyulmaksızın çıkmasını gerektirmektedir. İbn Sînâ, bu koşulu basit bir örnekle açıklamaktadır. “Falan kişi geceleyin dolaşır, öyleyse falan kişi hırsızdır.” çıkarımında

²⁶ Barnes, “A Third Sort of Syllogism,” 179-182.

²⁷ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 2; I. M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, çev. ve ed. I. Thomas (New York: Chelsea Publishing Company, 1970), 95.

²⁸ Philip J. Van Der Eijk, “‘Aristotle! What a Thing for You to Say!’ Galen’s Engagement with Aristotle and Aristotelians,” *Galen and the World of Knowledge*, der. Christopher Gill vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 265.

²⁹ İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, 54.

“Geceleyin dolaşan herkes hırsızdır.” öncülü gizli kalmaktadır.³⁰ Ancak İbn Sînâ’nın *el-Kıyâs*’taki açıklamasında dikkat çekici bir kavramsal ayrım yapılmaktadır. “Lâzım gelir” (*yelzemu*) ifadesi, “kendiliğinden lâzım gelir” ifadesinden daha genel bir kaplama sahiptir.³¹ Başka bir deyişle, her lüzûm bi-zâtihî bir lüzûm değildir. İbn Sînâ’ya göre eşitlik kıyasında bir lüzûm vardır, zira öncüller kabul edildiğinde sonuç da kabul edilmek zorundadır. Ancak bu lüzûm bi-zâtihî değildir çünkü sonuç ancak gizli bir öncülün fark edilmesiyle tamamlanmaktadır. Bu ayrım, eşitlik kıyasının mantıksal statüsünü belirlemektedir. Nitekim eşitlik kıyası, içerik düzeyinde geçerli bir çıkarımdır ama biçimsel düzeyde bir kıyas değildir.

İkinci koşul olan “zorunlu olarak”, sonucun belirli bir içeriğe bağlı olmaksızın, kıyasın biçiminden kaynaklanmasını gerektirmektedir. İbn Sînâ, bu koşulu “yani her zaman; bir maddede gerçekleşip başka bir maddede gerçekleşmeyecek şekilde değil” (*ey dâimen leyse fî mâddetin düne mâdde*) şeklinde açıklamaktadır.³² Bu ifade, bir çıkarımın yalnızca terimlerin özel içeriği sayesinde değil argümanın biçimsel yapısı gereği sonuç üretmesi gerektiğini belirtmektedir. Eğer bir çıkarım bazı terimlerde sonuç üretip bazılarında üretmiyorsa, üretkenlik biçimsel değil maddidir. Üçüncü koşul olan “arazî olmayan biçimde”, İbn Sînâ’nın kıyas tanımına getirdiği en özgün ve aynı zamanda en sorunlu yeniliktir. İbn Sînâ’ya göre bir sonuç öncüllerden arazî olarak çıktığında, bu çıkarım gerçek bir kıyas değildir; sonuç, ancak öncüllerden birinin muadil bir önermeyle ikame edilmesiyle biçimsel olarak geçerli hale gelir.³³ Burada birinci koşul (*bi-zâtihî*) ile üçüncü koşul (*lâ bi’l-’araz*) arasındaki ilişkinin nasıl irtibatlı olduğu sorusu sorulmalıdır. İbn Sînâ bu iki koşulu bağımsız olarak sunmaktadır. Ona göre birinci koşul gizli öncüllere dayanan argümanları dışlarken, üçüncü koşul öncüllerden birinin muadil bir önermeyle ikame edilmesini gerektiren argümanları dışlamaktadır.

Burada ikame işleminin, gizli bir öncül eklemekten farklı olup olmadığı sorulmalıdır. Eğer orijinal öncüllerden bağımsız olarak elde ediliyorsa, bu bir gizli öncüdür ve birinci koşul tarafından zaten dışlanmaktadır. Eğer orijinal öncüllerden çıkarımla elde ediliyorsa, o zaman üçüncü koşula ihtiyaç yoktur. İbn Sînâ’nın bu iki koşulu bağımsız olarak sunmasının olası bir gerekçesi şudur. Birinci koşul (*bi-zâtihî*), argümanın dışarıdan eklenen bir öncüle ihtiyaç duyması durumunu, yani “eksik kıyas” sorununu hedeflemektedir. Üçüncü koşul (*lâ bi’l-’araz*) ise argümanın mevcut öncüllerinin yeniden

³⁰ İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, 60.

³¹ İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, 60.

³² İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, 64. İbn Sînâ burada biçimsel üretkenlik ile maddî üretkenlik arasındaki ayrımı, sonucun “her maddede” (her içerikte) mi yoksa “belirli bir maddede” mi geçerli olduğu üzerinden tanımlamaktadır; krş. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 20.

³³ İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, 60-61.

yapılandırılmasını gerektirmesi durumunu, yani “yapısal dönüşüm” sorununu hedeflemektedir. Buna göre birinci koşul içeriğin yetersizliğine, üçüncü koşul ise biçimin yetersizliğine işaret etmektedir. Ne var ki bu ayrım, eşitlik kıyası özelinde sürdürülemez hale gelmektedir. Zira ikame işlemi hem yeni bir içerik üretmekte (muadil önerme) hem de biçimsel bir dönüşüm gerçekleştirmektedir; dolayısıyla birinci ve üçüncü koşulun kapsam alanları örtüşmektedir. Bu örtüşme, İbn Sînâ’nın *el-Kıyâs*’taki tanımının iç yapısında çözümlenmemiş bir gerilim olarak kalmaktadır. Nitekim İbn Sînâ, eşitlik kıyasını kıyas tanımının dışında bırakmak için üçüncü koşulu (*lâ bi’l-’araz*) formüle etmiş, ancak bu koşulun birinci koşulla (*bi-zâtihi*) örtüşen kaplamı, dışlama işleminin kendisini sorunlu hâle getirmiştir. Dolayısıyla kaplam sorunu, indirgeme girişiminin kavramsal düzlemdeki karşılığıdır ve eşitlik kıyasını biçimsel çerçevenin dışında konumlandırma girişi bu çerçevenin iç kavramsal kaynaklarıyla tutarlı biçimde yürütülememektedir.

İbn Sînâ’nın bu kavramsal çerçeveyi eşitlik kıyasına nasıl uyguladığı, *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*’taki tartışmasında görülmektedir:

Bazen hükümleri bilinen öncüller, işlemde çıkarılır ve kıyas kıyasa muhalif olan bir surete göre yapılır. Örneğin onların şu sözlerinde olduğu gibi “C, B’ye eşittir ve B de A’ya eşittir, öyleyse C, A’ya eşittir.” Burada işlemde “Eşitin eşiti eşittir.” öncülü çıkarılmıştır. Bu işlemde orta terimlerin hepsinde ortaklık gerekli olduğundan kıyasın biçiminden (suret) vazgeçilip bazılarındaki ortaklığın vukuuna yönelinmiştir.³⁴

Bu pasajda İbn Sînâ, eşitlik kıyasının iki temel özelliğini vurgulamaktadır. Birincisi, argümandan “Eşitin eşiti eşittir.” öncülünün çıkarılmış (*mahzûf*) olmasıdır. Bir başka deyişle bu argüman, ancak gizli bir öncülün fark edilmesiyle tamamlanmaktadır. Bu tespit, *el-Kıyâs*’ta formüle edilen *bi-zâtihi* koşulunun ihlali ile doğrudan örtüşmektedir. İkincisi ise orta terimin yalnızca kısmen paylaşılmasıdır. İbn Sînâ’nın ifadesiyle “kıyasın biçiminden (suret) vazgeçilip bazılarındaki ortaklığın vukuuna yönelinmiştir.” “B” terimi birinci öncülde yüklem semantik bağımlısı olarak (“B’ye eşittir.” ifadesinde), ikinci öncülde ise konu olarak yer almakta, ancak standart bir kıyasta gerekli olan tam orta terim tekrarı gerçekleşmemektedir. İbn Sînâ, bu durumu “kıyasa muhalif bir suret” olarak nitelendirmektedir; bu nitelendirme, argümanın biçimsel düzeyde kıyas koşullarını karşılamadığının açık bir ifadesidir.

İbn Sînâ’nın *el-İşârât*’taki bu kısa ama yoğun tartışması, İskender’in birleştirme stratejisinden yapısal olarak farklı bir yaklaşıma işaret etmektedir.³⁵ İskender, iki orijinal

³⁴ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler (el-İşârât ve’t-Tenbîhât)*, çev. Muhittin Macit vd., ed. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 68.

³⁵ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 20. El-Rouayheb, İbn Sînâ’nın orijinal öncülleri basitçe tamamlamadığını, onları yeni önermelerle “değiştirdiğini” (*replaced*) tespit etmektedir.

öncülü tek bir öncülde yoğunlaştırarak “A, B’ye eşittir.” ve “C, B’ye eşittir.” ifadelerinden “A ve C, aynı şeye eşittir.” birleşik öncülünü elde etmekteydi. Bu işlemde orijinal öncüllerin bilgi içeriği korunmakta, ifade biçimi değişmekteydi. İbn Sînâ’nın yaklaşımında ise çıkarılmış öncülün eklenmesi, orijinal öncüllerin basitçe tamamlanmasından ibaret değildir. Çıkarılmış olan “Eşitin eşiti eşittir.” öncülü eklendiğinde, argümanın standart bir birinci şekil kıyasına dönüştürülmesi için orijinal öncüllerin de yeniden yapılandırılması gerekmektedir. “C, B’ye eşittir.” ve “B, A’ya eşittir.” öncüllerinin yerine “C, A’ya eşit olana eşittir.” gibi bir önermenin konulması, orijinal öncüllerin hiçbirisiyle biçimsel olarak özdeş olmayan yeni bir önerme inşa etmeyi gerektirmektedir. Burada bir hususun açıkça kaydedilmesi gerekir. El-Rouayheb, İbn Sînâ’nın *eş-Şifâ*’daki düzenlemesinin İskender’in birleştirmesiyle aynı ilkeyi paylaştığını, her iki durumda da iki orijinal öncülün tek bir yeni öncülde birleştirilip buna tümel bir öncülün eklendiğini belirtmektedir. Aşağıdaki ayırım bu ortak ilkeyi reddetmemekte, ön-işlem adımıyla üretilen birleşik öncülün mantıksal biçimini ayırt etmektedir. İskender’in birleşik öncülü iki eşitliği simetrik biçimde yan yana getirirken, İbn Sînâ’nın öncülü bağıntıyı yüklemine içine katmanlı olarak gömmektedir. Buradaki “ikame” nitelendirmesi, *eş-Şifâ*’daki “onun kuvvetinde olanın alınması” (*fî kuvvetihâ*) doktrini ışığında yapılan bir yeniden kurmadır. Saf ikamenin, yani öncüllerden yalnızca birinin muadiliyle değiştirilip diğerinin korunmasının İbn Sînâ’daki asıl örneği ise aşağıda ele alınacak cevher argümanıdır. Diğer bir ifade ile İskender’in stratejisi bir “yoğunlaştırma”, İbn Sînâ’nın ise bir “ikame” işlemidir. İkamenin meşruiyeti, orijinal öncüllerden yeni öncüllere giden geçişin kendisinin geçerliliğine bağlıdır.

Bu noktada *el-İşârât* pasajının ortaya koyduğu kavramsal meseleleri incelemek gerekir. Orijinal öncüllerle ikame edilen öncüller arasındaki “muadillik” ilişkisinin mantıksal statüsü nedir? Muadillik burada mantıksal eşdeğerlik (her iki önermenin birbirini karşılıklı olarak gerektirmesi) anlamında mı, yoksa yalnızca bilgi içeriğinin korunması anlamında mı kullanılmaktadır? İbn Sînâ böylesi bir ayırım yapmamaktadır ancak ikame işleminin meşruiyeti bu ayrıma bağlıdır. Eğer muadillik karşılıklı gerektirme (*mutual entailment*) anlamında kullanılsaydı orijinal öncüllerden ikame edilmiş öncüllere giden geçişin kendisi bir çıkarım adımı gerektirir ve sonsuz gerileme riski doğardı. Eğer yalnızca bilgi içeriğinin korunması anlamında ise bu korunmanın ölçütü bağıntının geçişkenlik özelliğine dayanır ve döngüsellik sorunu ortaya çıkar. “C, B’ye eşittir ve B, A’ya eşittir.” öncüllerinden “C, A’ya eşit olana eşittir.” önermesine geçiş, ek bir çıkarım adımı gerektirmektedir. Bu ek adımın kendisi bir kıyas mıdır? Eğer öyleyse, eşitlik kıyasının düzenlenmesi sonsuz bir gerilemeye yol açabilir. Zira her ikame işlemi, bir önceki ikamenin geçerliliğini temellendirmek için ayrı bir kıyas gerektirir. Bu sorun, yukarıda tespit edilen bi-zâtihî/lâ bi’l-’araz geriliminin somut bir tezahürüdür. Dolayısıyla burada

aslında ikame işleminin kendisinin bi-zâtihî bir çıkarım mı yoksa arazî bir çıkarım mı olduğu sorulmalıdır.

İbn Sînâ'nın eşitlik kıyası tartışması bağlamında ele alınması gereken bir diğer husus, arazî olarak sonuç üretme meselesidir. El-Rouayheb'in *accidental productivity* olarak kavramsallaştırdığı bu mesele, İbn Sînâ'nın kıyas tanımındaki "lâ bi'l-'araz" koşulunun ihlal edildiği durumları kapsamaktadır.³⁶ İbn Sînâ, bu meseleyi eşitlik kıyasının yanı sıra, daha önce İskender tarafından da tartışılmış olan cevher argümanı ile açıklamaktadır.³⁷

Cevherin parçası, kaldırılması cevherin kaldırılmasını gerektiren şeydir.

Cevher olmayanın kaldırılması, cevherin kaldırılmasını gerektirmez.

Sonuç: Cevherin parçası cevherdir.

İbn Sînâ'ya göre bu iki öncül, sonucu kıyasî olarak çıkarmamaktadır. Sonucun çıkması için gereken şey, ek bir öncül değil ikinci öncülün muadil bir önermeyle ikame edilmesidir. "Cevher olmayanın kaldırılması, cevherin kaldırılmasını gerektirmez." önermesi, "Kaldırılması, cevherin kaldırılmasını gerektiren her şey cevherdir." önermesiyle ikame edildiğinde, standart bir birinci şekil kıyası elde edilmektedir. İbn Sînâ, orijinal öncüllerin sonucu gerçekten çıkardığını kabul etmektedir ancak bu çıkarım arazîdir. Diğer bir ifade ile sonuç, öncüllerin kendisinden değil öncüllerden biriyle muadil olan başka bir önermeden kaynaklanmaktadır.

Arazî sonuç üretme kavramının kapsamı dikkatli bir değerlendirme gerektirmektedir. İbn Sînâ'nın tanımı, muadil bir önermeyle ikame edilmesi gereken her durumu arazî üretkenlik olarak nitelendirmektedir; ancak tanım, hangi tür dönüşümlerin bu nitelendirmenin dışında kaldığını belirleyecek bir ölçüt sunmamaktadır. Aristotelesçi kıyas teorisinde ikinci ve üçüncü şekil kıyaslarının birinci şekle indirilmesi de öncüllerin dönüştürülmesini gerektirmektedir. Örneğin ikinci şeklin ilk modu olan *Cesare* kıyasında büyük öncülün döndürülmesi (aksine çevrilmesi) gerekmektedir. Ne var ki *Cesare*'deki döndürme işlemi ile eşitlik kıyasındaki ikame işlemi arasında yapısal bir fark bulunmaktadır. Döndürme, tek bir öncülün kendi içinde gerçekleşen ve Aristotelesçi çerçevenin doğrudan çıkarım kurallarıyla meşrulaştırılan bir dönüşümdür. Buna göre önermenin mantıksal içeriği korunmakta, yalnızca konu ve yüklem yer değiştirmektedir.³⁸ Eşitlik kıyasındaki ikame ise tek bir öncülün iç dönüşümünden ibaret değildir; iki öncülün birlikte değerlendirilmesiyle, orijinal

³⁶ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 22-23. El-Rouayheb, İbn Sînâ'nın tanımındaki "lâ bi'l-'araz" koşulunun ihlal edildiği durumları "accidental productivity" (arazî olarak sonuç üretme) olarak kavramsallaştırmaktadır.

³⁷ İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, 60-61.

³⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 58 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş*, (Ankara: Elis, 2005), 131.

öncüllerin hiçbirine biçimsel olarak özdeş olmayan yeni bir önermenin inşa edilmesini gerektirmektedir. Bu inşanın meşruiyeti Aristotelesçi çerçevenin kendi çıkarım kurallarına değil bağıntının semantik özelliğine (geçişkenlik) dayanmaktadır. İbn Sînâ'nın arazî üretkenlik kavramına ilişkin asıl güçlük, kavramın bu iki farklı işlem türünü ayırt edecek bir ölçüt içermemesidir. İbn Sînâ, kavramı tek öncül içi dönüşümü dışlayacak biçimde sınırlandırmamış, muadillik geçişinin tüm biçimlerini kapsayacak genellikte bırakmıştır. Bu genellik, eşitlik kıyasındaki ikameyi standart kıyas indirgemelerinden neyin ayırdığı sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Dolayısıyla kaplam sorunu, İbn Sînâ'nın niyetinin bir eksikliğinden ziyade kavramlaştırmasının muğlaklığından kaynaklanmaktadır.

İbn Sînâ da bu zorluğun farkına varmış olabilir. *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ta kıyas tanımından “arazî olmayan biçimde” koşulunu çıkarması dikkatlice okunmalıdır. Bu eserde kıyas “içindekiler kesin doğru olmamasına rağmen doğru sayıldıklarında, başka bir sözün varlığını gerektirmesi bakımından kıyastır.” şeklinde tanımlanır. Bu tanım, *eş-Şifâ*'daki üç koşullu tanımdan farklı olarak “doğru sayıldığında” kaydını barındırmaktadır. İbn Sînâ'nın “zorunlu kılar” ifadesi ayrı bir koşula değil gerektirme (*lüzûm*) fiilinin kendisine karşılık gelmektedir. *eş-Şifâ*'daki “zorunlu olarak” (*bi'l-ıztırâr*) kaydına karşılık gelen bağımsız bir zorunluluk koşulu tanımda yer almadığı gibi “lâ bi'l-'araz” koşulu da çıkarılmıştır. Üç koşullu ayrıştırmanın böylece tek bir açık koşula indirilmesi, yukarıda tespit edilen kaplam sorununun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. *el-İşârât*'ın *el-Kıyâs*'tan daha özlü bir eser olması, bu koşulun basitçe ihtisar nedeniyle çıkarılmış olabileceği ihtimalini gündeme getirir de İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'taki tanımı ihtisar edilmiş değil yeniden formüle edilmiş bir tanımdır. Zira söz konusu koşulun yerine hiçbir şeyin konmamış olması bilinçli bir tercihe işaret etmektedir.

Görüleceği üzere İbn Sînâ'nın eşitlik kıyasına yaklaşımı, İskender'in birleştirme stratejisinden yapısal olarak farklıdır. İskender, öncülleri yoğunlaştırarak korumuştur; İbn Sînâ ise öncülleri ikame ederek dönüştürmüştür. Her iki stratejide de orijinal öncüllerin ötesine geçen bir ön-işlem adımı gerekmektedir; bu adımın Aristotelesçi çerçevenin kendi kurallarıyla meşrulaştırılıp meşrulaştırılamayacağı sorunu, bir sonraki bölümde Tûsî'nin çözümlemesiyle daha belirgin hâle gelecektir. Ancak İbn Sînâ'nın asıl katkısı, bu ikame işlemi kavramsal olarak temellendirmek için geliştirdiği üç koşullu kıyas tanımıdır. Bu tanım, eşitlik kıyasının neden kıyas sayılamayacağını açıklamak için tasarlanmıştır; ancak üçüncü koşul olan “arazî olmayan biçimde” kaydı, kendi iç tutarlılık sorunlarını beraberinde getirmiştir. İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ta bu koşulu terk etmesi, söz konusu sorunların farkına vardığına işaret eden güçlü bir ipucudur. Bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, Tûsî, İbn Sînâ'nın bıraktığı bu kavramsal boşluğu doldurmak ve ikame stratejisini sistematik olarak savunmak için yeni araçlar geliştirecektir.

3. Tûsî'nin İkame Stratejisinin Sınırlarının Belirginleşmesi

Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) eşitlik kıyası hakkındaki konumunu doğru değerlendirebilmek için onun yanıtladığı sorunu ortaya koyan Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) eleştirisinden başlamak gerekmektedir. Râzî, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yazdığı şerhte, önce yüklemli kıyasın orta terim ve iki ek terimden oluşması gerektiğine dair genel görüşü aktarmış, ardından bu görüşe yönelik itirazları olduğunu belirtmiştir.³⁹ Râzî'ye göre "A, B'ye eşittir." önermesinde A konu, "B'ye eşit" ise yüklemidir. "B, C'ye eşittir." denildiğinde ise bu önermenin konusu yalnızca B'dir. Oysa birinci öncülün yüklemi "B'ye eşit"tir, tek başına B değildir. Dolayısıyla orta terim tekrar etmemektedir. Sonuç olarak çıkarılan "A, C'ye eşit olana eşittir." önermesinin yüklemi de büyük öncülün yüklemi ile örtüşmemektedir. Râzî'ye göre "A, B'ye eşittir; B, C'ye eşittir; öyleyse A, C'ye eşittir." biçimindedir ve formel olarak geçersizdir (çünkü söz konusu kıyasta A, B, C ve "B'ye eşit" olmak üzere dörtlü bir yapı vardır). "A, B'ye eşittir; B, C'ye eşittir; öyleyse A, C'ye eşit olana eşittir." biçimindeki diğer kıyas ise formel üretkenlik iddiası taşımaktadır.⁴⁰

Râzî, birinci tipin formel olarak verimsiz olduğunu açıkça görmüştür. Ancak ikincisinin birinciden farklı bir formel yapıya sahip olduğunu ileri sürmekle birlikte bu yapının formel üretkenlik iddiasını açık bir gerekçelendirmeye temellendirmemiştir. El-Rouayheb'in de belirttiği üzere, Râzî her iki kıyasın da "orta terimin tamamıyla tekrar etmediği argümanlar" genel başlığı altında ele almıştır. Buradaki eksikliğin sebebi kavramsal bir belirsizlikten kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile Râzî iki farklı kıyas formu teklif ederek farklı sonuçlar çıkaracağını iddia etse de iki kıyas formu da Aristotelesçi çizginin ve kıyasın oluşmasını sağlayan "üç terim" şartını sağlamamaktadır. Kısacası Râzî, Aristotelesçi kıyas çerçevesinin sınırlarını teşhis etmesine rağmen bu sınırların tam olarak nerede olduğunu belirleyememiştir. Bu belirsizlik, Tûsî'nin yanıtlaması gereken asıl sorunu oluşturmaktadır.

Tûsî şerhte bu eleştiriyi doğrudan yanıtlamıştır. Şerhin başında eşitlik kıyasının pek çok benzeri olduğunu, benzerlik (*mümâsale*), andırma (*müşâbehe*) ve daha başka ilişkileri kapsadığını belirterek meseleyi özel bir eşitlik ilişkisinden genel bir bağıntısal/ilişkisel çıkarım sorununa taşımıştır.⁴¹ Verdiği örnek dikkat çekicidir:

İnsan nutfeden meydana gelir.

Nutfe unsurlardan meydana gelir.

³⁹ Fahreddin Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, nşr. Ali Rıza Necefzâde (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 2005), 1/285-286; krş. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 41-43.

⁴⁰ Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/335. Eşitlik kıyasının kıyas sayılamayacağını, çünkü üretkenliğinin tüm maddelerde geçerli olmadığını (*muttarid fî sâ'iri'l-mevâdd*) belirtmektedir. Krş. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 47-48.

⁴¹ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 444.

Sonuç: İnsan unsurlardan meydana gelir.

Bu örnek önemlidir çünkü Tûsî'nin meseleye ilk katkısı, onun kapsamını genişletmek olmuştur.⁴² Eşitlik kıyası bağıntısal çıkarımların tümünü kapsayan yapısal bir güçlülüdür. Dolayısıyla bu genişletme, düzenleme stratejisinin başarılı olması için yalnızca eşitlik bağıntısında değil her türlü bağıntılı yapıda geçerli olması gerektiğini ima etmektedir. Tûsî, bu duruma nasıl yanıt verileceğini belirlemek için ikame işleminin doğasına ilişkin iki ihtimali birbirinden ayırmıştır:⁴³

Zeyd kılıçla öldürülmüştür.

Kılıç demir bir alettir.

Sonuç: Zeyd demir bir aletle öldürülmüştür.

Bu argümanda ikinci öncülün yüklemi konumundaki “demir bir alet”, birinci öncüldeki “kılıç” teriminin yerini almaktadır. Tûsî bu ikame işleminin doğasını iki farklı ihtimale göre değerlendirmektedir. Birinci ihtimal eş anlamlılık (terâdüf) durumudur. Tûsî'ye göre eğer “kılıçla öldürülmüş” ile “demir bir aletle öldürülmüş” ifadeleri aynı anlama geliyorsa, ortada ne bir kıyas ne de bir çıkarım vardır. “Zeyd demir bir aletle öldürülmüştür.” diye düşünülen sonuç, aslında “Zeyd kılıçla öldürülmüştür.” diyen birinci öncülün kendisidir. Yüklemeler eş anlamlı olduğundan aralarında gerçek bir fark yoktur.⁴⁴ İkinci ihtimal ise muadillik durumudur. Buna göre eğer iki ifade arasında anlam farkı varsa, o zaman gerçek bir çıkarım söz konusudur. Ancak bu çıkarımı üreten kıyas, orijinal ikinci öncülü değil, ona muadil olan ve birinci öncülle tam bir terim paylaşan başka bir önermedir:

Zeyd kılıçla öldürülmüştür.

Kılıçla öldürülen, demir bir aletle öldürülmüştür.

Sonuç: Zeyd demir bir aletle öldürülmüştür.

Bu düzenlemede özgün ikinci öncül (“Kılıç demir bir alettir.”) yerini, Tûsî'nin ona muadil saydığı ve birinci öncülle “kılıçla öldürülmüş” terimini tam olarak paylaşan yeni bir önermeye bırakmıştır.⁴⁵ Ne var ki iki önerme arasındaki ilişki, karşılıklı gerektirme

⁴² Tûsî'nin söz konusu genişletmesi Galen'in tespitinin basit bir tekrarı olarak değerlendirilmemelidir. Galen, eşitlik, büyüklük ve küçüklük gibi açıkça geçişken bağıntılar üzerinden meseleyi tanımlamıştı. Tûsî ise “meydana gelme” (tekvîn) ve “andırma” (müştâbehe) gibi geçişkenliği tartışmalı bağıntılara da uzanmaktadır. “İnsan nutfeden meydana gelir, nutfe unsurlardan meydana gelir, öyleyse insan unsurlardan meydana gelir” örneğinde, “meydana gelme” bağıntısının geçişken olup olmadığı dolaylı ve doğrudan meydana gelme ayırımına bağlıdır. Bu durum, sorunun kaynağının yalnızca geçişkenlik değil, Aristotelesçi kıyas tanımındaki orta terim mekanizmasının bağıntısal çıkarımlarla yapısal uyumsuzluğu olduğunu göstermektedir.

⁴³ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 444-445; El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 52-53.

⁴⁴ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 445-447; El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 52-53.

⁴⁵ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 54.

anlamında bir eşdeğerlik değildir. “Kılıçla öldürülen, demir bir aletle öldürülmüştür.” önermesi, “Kılıç demir bir alettir.” önermesinden hareketle kabul edilebilir olsa da onunla aynı mantıksal içeriği taşımamaktadır. Bu asimetri, ikinci ihtimalin farklı bir okumasını mümkün kılmaktadır. Buna göre orijinal argüman, büyük öncülü (“Kılıçla öldürülen, demir bir aletle öldürülmüştür.”) gizli kalmış bir eksik kıyas (*enthymeme*) olarak görülebilir. Bu okumada “Kılıç demir bir alettir.” önermesi sonucun elde edilmesinde biçimsel bir işlev üstlenmemekte, yalnızca gizli büyük öncüle dışarıdan delâlet etmektedir; Tûsî’nin yaptığı şey de yeni bir kıyas inşa etmek değil, örtük kıyası açık kılmaktır. Aşağıda görüleceği üzere Tûsî’nin ikinci öncülü kıyasın parçası değil bir açıklama (beyân) olarak nitelendirmesi de bu okumayla örtüşmektedir. Bununla birlikte hangi okuma benimsenirse benimsensin bu bölümün vardığı sonuç değişmemektedir; orijinal ikinci öncül her iki durumda da biçimsel yapının dışına düşmektedir. Tûsî’nin birinci ihtimalinde ikame işlemi bir çıkarım üretmemekte, yalnızca birinci öncülü yeniden ifade etmektedir. Bununla birlikte bu şıkkın savunma işlevi gözden kaçırılmamalıdır. El-Rouayheb’in işaret ettiği üzere eş anlamlılık kabul edildiğinde, standart düzenlemenin ilk adımı olan birleştirme, yeni önermenin orijinal öncüllerden çıkarsandığı kabul edilmeksizin savunulabilmektedir.⁴⁶ Bir başka deyişle eş anlamlılık şıkkı, ön-işlem adımını çıkarımsal olmayan bir yolla meşrulaştırma denemesidir. Ne var ki bu deneme eşitlik kıyasının kendisine taşınmamaktadır çünkü “B” ile “C’ye eşit olan” ifadelerinin eş anlamlı olmadığı açıktır; nitekim Tûsî’nin ikinci şıkkı da iki ifade arasında gerçek bir anlam farkı bulunan durumu düzenlemektedir. Dolayısıyla eşitlik kıyası özelinde geriye yalnızca muadillik şıkkı kalmaktadır. İkinci ihtimalde ise çıkarım gerçekleşiyor gibi gözükmeye karşın bunun bedeli orijinal öncülün tamamen ortadan kaldırılmasıdır. Her iki durumda da orijinal argümanın yapısı korunamamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Tûsî, İbn Sînâ’nın ikame stratejisinin hangi koşullar altında ne tür bir sonuç doğurduğunu açıklığa kavuşturmuştur, diğer bir ifade ile İbn Sînâ’nın eksik bıraktığı açıklamaları tamamlamıştır. Ancak tam da bu açıklığa kavuşturma, ikame stratejisinin her iki kolunun da Aristotelesçi çerçeveyi gerçek anlamda kurtaramadığını göstermektedir. Tûsî’nin hamlesi ya bir çıkarım üretmemekte (eş anlamlılık), ya da orijinal argümanla bağı tartışmaya açık yeni bir argüman üretmektedir (muadillik). Bu noktada kılıç örneğinin eşitlik kıyasından ayrıldığı bir husus da vurgulanmalıdır. Kılıç örneğinde gizli büyük öncül birinci öncülle tam bir terim paylaştığından argüman eksik kıyas okumasına elverişlidir; eşitlik kıyasında ise böyle bir öncül, orijinal öncüller dönüştürülmeden elde edilememektedir. Dolayısıyla ikame stratejisine yönelik buradaki değerlendirme, ağırlığını kılıç örneğinden değil eşitlik kıyasının kendisinden almaktadır.

⁴⁶ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 55.

Tûsî'nin ikinci öncülün statüsüne ilişkin değerlendirmesi de bu tespiti pekiştirmektedir. Tûsî'ye göre orijinal argümandaki ikinci önerme ("B, C'ye eşittir.") kıyasın bir parçası değildir; aksine, kıyasın terimlerinden birinin bir özelliğine ilişkin bir açıklama (beyân) niteliğindedir.⁴⁷ Bu ifade dikkate değerdir. Nitekim İskender eşitlik kıyasındaki tüm öncülleri kıyasın içinde tutmuş ve onları birleştirmiş ve İbn Sînâ da ikame yoluyla öncüllerin içeriğini değiştirmişti. Tûsî ise bir adım daha ileri giderek ikinci öncülü doğrudan kıyasın dışına çıkarmıştır. İskender'den Tûsî'ye kadar ilerleyen Aristotelesçi hat, eşitlik kıyasını oluşturan öncülleri ne kadar karmaşık hale getirirse esas kıyas formundan da bir o kadar uzaklaşmaktadır. Bununla birlikte Tûsî'nin beyân nitelendirmesi, bir çözüme dönüştürülemediği olsa bile, ikinci öncülün kıyas içindeki biçimsel işlevsizliğini açık biçimde tespit etmesi bakımından İskender'le başlayan bu hattın vardığı en ileri çözümleme düzeyini temsil etmektedir.

Muadillik durumundaki açık bir nokta, "indirgeme girişimini" belirgin biçimde ortaya koymaktadır. Tûsî, ikame edilmiş öncüllerle orijinal öncüller arasındaki muadillik kanıtlamamış, bunu açıklamaya gerek duymamıştır. Oysa orijinal ikinci öncül olan "B, C'ye eşittir." ile düzenlemenin ikinci öncülü olan "B'ye eşit olan, C'ye eşit olana eşittir." arasındaki geçiş, başlı başına bir çıkarım adımı gerektirmektedir. Bu geçiş bir kıyas çıkarımı mıdır, yoksa eşitlik bağıntısının geçişkenlik özelliğine dayanan sezgisel bir adım mıdır? Eğer kıyas ise bu çıkarımın kendisi bağıntısal bir çıkarımdır ve meşrulaştırılması gereken şey Aristotelesçi kıyas çerçevesinin kendisini önceden varsaymaktadır. Eğer sezgisel bir adımsa, o zaman düzenleme stratejisi Aristotelesçi kıyasın biçimsel kaynaklarına değil bağıntının semantik özelliğine dayanmaktadır.

Her iki durumda da bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır. İndirgeme girişimi, indirgemenin gerçekleştirilmesi için indirgenmiş olmayı önceden varsaymaktadır. Burada üçüncü bir ihtimal değerlendirilmelidir. Muadillik geçişi, kıyas olmayan ama biçimsel olan bir çıkarım kuralı, yani doğrudan çıkarım (*immediate inference*) olarak meşrulaştırılabilir mi? Yukarıda arazî üretkenlik tartışmasında Cesare kıyası örneğinde gösterildiği üzere, döndürme işlemi tek bir öncülün kendi içinde gerçekleşen ve Aristotelesçi çerçevenin doğrudan çıkarım kurallarıyla meşrulaştırılan bir dönüşümdür. Eşitlik kıyasındaki ikame ise bu türden bir iç dönüşüm değildir; çoklu öncülün birlikte değerlendirilmesiyle yeni bir önerme inşa edilmesini gerektirmekte ve meşruiyetini bağıntının geçişkenlik özelliğinden almaktadır. Dolayısıyla doğrudan çıkarım alternatifi, eşitlik kıyasındaki ön-işlem adımını meşrulaştırmaya yetmemektedir. Bu durum, eşitlik kıyasındaki indirgeme girişiminin standart kıyas indirgemelerinden kategorik olarak farklı olduğunu göstermektedir.

⁴⁷ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/280. "Bizim 'B, C'ye eşittir' sözümüz kıyasın bir parçası değildir; aksine, kıyasın terimlerinden birinin parçası olan B'ye ait bir hükmün açıklamasıdır."

Tûsî *Ta'dîlu'l-Mi'yâr*'da eşitlik kıyası için farklı bir düzenleme önermiş olması da bu bağlamda anlamlıdır:⁴⁸

A, C'ye eşit olan B'ye eşittir.

C'ye eşit olan B'ye eşit olan her şey, C'ye eşittir.

Sonuç: A, C'ye eşittir.

Bu düzenlemede orijinal iki öncül tek bir önermede birleştirilmiş ve uygun bir büyük öncül eklenmiştir. Dikkat çekici olan, bu yaklaşımın İskender'in birleştirme stratejisine, özellikle onun büyüklük bağıntısı için önerdiği ikinci düzenlemeye yapısal olarak daha yakın olmasıdır; orijinal öncüllerin bilgi içeriği, bağıntıyı iç içe geçiren tek bir öncülde yoğunlaştırılarak korunmuştur. Tûsî'nin *el-İşârât* şerhindeki ikame temelli stratejiden *Ta'dîlu'l-Mi'yâr*'daki birleştirme temelli stratejiye geçişi, kendi düşüncesini geliştirdiğini göstermektedir. Tûsî büyük öncülün "Eşitin eşiti eşittir." önermesiyle açıklık kazandığını (*li-enne'l-kübrâ bihi tetebeyyenu*) ve bu sebeple eşitlik kıyasında düşen öncülün yine bu önerme sayılabileceğini ifade etmektedir. Böylece eklenen büyük öncülün meşruiyetini geçişkenlik ilkesinden aldığı, bizzat Tûsî tarafından dile getirilmiş olmaktadır.⁴⁹

4. Düzenleme Stratejilerinin Yapısal Karşılaştırması

Galen'den Tûsî'ye uzanan süreçte birbirinden farklı üç düzenleme stratejisinin uygulandığı görülmektedir. Bu stratejilerin ortak yapısal şablonunu ortaya koymak, aralarındaki farkı ve bu farkın felsefi sonuçlarını belirginleştirmek açısından önem taşımaktadır. Lakin bu karşılaştırmaya geçmeden önce Galen'in konumunu belirlemek gerekmektedir. Galen, eşitlik kıyasını Aristotelesçi çerçeveye indirgemek için bir düzenleme stratejisi önermemiş, aksine bu çıkarımları bağımsız bir üçüncü kıyas türü olarak tanıyarak Aristotelesçi çerçevenin, eşitlik gibi bağıntıları yorumlamadaki yetersizliğini tescil etmiştir. Galen'in bu reddi, aşağıda gösterileceği üzere, ön-işlem adımının (Adım 0) kaçınılmazlığının ilk fark edilişi ya da Aristotelesçi çerçeveye bağlılığının artık sürdürülmemesi şeklinde yorumlanabilir. Galen'in pragmatik yönelimi, yani mantığı bilimsel kanıtlama pratiğinin aracı olarak görmesi, onu Aristotelesçi çerçevenin sınırlarına karşı İskender'den daha duyarlı kılmış gözükmektedir. Dolayısıyla Aristotelesçi kıyasa alternatif bir kıyasın teklifi, ön-işlem adımının sezgisel farkının bir önkoşuludur. Eğer bağıntı içeren çıkarımlar Aristotelesçi çerçevenin kendi kaynaklarıyla işlenemiyorsa bu çıkarımları o çerçeveye indirgemek yerine bağımsız bir tür olarak

⁴⁸ Tûsî, *Ta'dîlu'l-mi'yâr fî nakd tenzîli'l-efkâr*, nşr. M. Mohaghegh - T. Izutsu, *Collected Papers on Logic and Language* (Tahran: Institute of Islamic Studies, 1974), 201-202; El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 55.

⁴⁹ Âmidî'nin (1156-1233) eşitlik kıyası düzenlemesiyle Tûsî'nin *Ta'dîlu'l-Mi'yâr*'daki yaklaşımı arasındaki benzerlik için bk. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 49-50, 55.

tanımak Galen'in tercihidir. Dolayısıyla aşağıdaki karşılaştırma, Galen'in reddettiği indirgeme projesini üstlenen üç stratejiyi kapsamaktadır.

Eşitlik bağıntısını $E(x, y)$ biçiminde gösterdiğimizde, orijinal eşitlik kıyası şöyle ifade edilebilir:⁵⁰

(1) $E(A, B)$

(2) $E(B, C)$

O halde $E(A, C)$

Bu çıkarım, Aristotelesçi kıyasın gerektirdiği biçimde tam bir orta terim tekrarı barındırmamaktadır. B'nin her iki öncülde görünmesi, sezgisel olarak orta terim işlevi gördüğü izlenimini yaratabilir. Ancak $E(A, B)$ öncülünde yüklem "B" değil "B ile eşit olan" bileşik ifadesidir; $E(B, C)$ öncülünde konu ise yalnızca "B"dir. Dolayısıyla tekrarlanan yalnızca bir harf simgesidir; Aristotelesçi kıyasın gerektirdiği tam yüklemisel içerik tekrarı gerçekleşmemektedir. Bunun temelinde, terim mantığında önermenin unsurlarının konu ve yüklemden ibaret olması yatmaktadır; bağıntıya biçimsel bir birim statüsü verecek üçüncü bir öge bulunmadığından bağıntısal içerik zorunlu olarak yüklemine içine gömülmektedir. Orta terimin Aristotelesçi işlevi, küçük terimi orta terim altına dahil ederek yargıyı büyük terime taşımaktır; eşitlik bağıntısı ise yüklemisel bir hiyerarşi değil simetrik bir ilişki kurduğundan bu işlev burada gerçekleşmemektedir.

İskender'in birleştirme stratejisinde orijinal iki öncül tek bir öncülde yoğunlaştırılmakta ve eşitliğin geçişkenliğini dile getiren bir aksiyom eklenmektedir:

(Adım 0) Birleştirme: $E(A, B)$ ve $E(C, B) \rightarrow "A$ ve C , aynı şeye eşittir."

(Adım 1) Aksiyom: Her x, y, z için $[(E(x, z) \vee E(y, z)) \rightarrow E(x, y)]$

(Adım 2) Kıyas: Birleştirilmiş öncül + Aksiyom $\rightarrow E(A, C)$

İbn Sînâ'nın ikame stratejisinde ise orijinal öncüller, bağıntıyı iç içe geçiren ve muadil olduğu iddia edilen tek bir önermeyle değiştirilmekte, buna tümel bir öncül eklenmektedir:

(Adım 0) İkame: $E(C, B)$ ve $E(B, D) \rightarrow E(C, f(D))$ ⁵¹

(Adım 1) Aksiyom: Her x için $[E(x, f(D)) \rightarrow E(x, D)]$

(Adım 2) Kıyas: İkame edilmiş öncül + Aksiyom $\rightarrow E(C, D)$

Tûsî'nin *Ta'dîlu'l-Mi'yâr*'daki düzenlemesinde ise orijinal öncüllerin bilgi içeriği tek bir önermede birleştirilmekte ve uygun bir büyük öncül eklenmektedir:

(Adım 0) Birleştirme: $E(A, B)$ ve $E(B, C) \rightarrow E(A, B \vee E(B, C))$ ["A, C'ye eşit olan B'ye eşittir."]

⁵⁰ $E(x, y)$ notasyonu, modern yüklem mantığının bağıntısal çıkarım araçlarından ödünç alınmaktadır ve burada bir çıkarım aracı olarak değil tarihsel aktörlerin argümanlarını ortak bir düzlemde karşılaştırılabilir kılmak amacıyla bir temsil aracı olarak kullanılmaktadır.

⁵¹ Burada f , "D" teriminden "D'ye eşit olan" birleşik terimini üreten bir terim oluşturma işlemidir.

(Adım 1) Aksiyom: Her x için $[E(x, B) \text{ ve } E(B, C)] \rightarrow E(x, C)$

(Adım 2) Kıyas: Birleştirilmiş öncül + Aksiyom $\rightarrow E(A, C)$

Bu üç düzenlemede ortak olan yapısal özellik, her birinin son adımı standart bir birinci şekil kıyası olan çok adımlı bir çıkarım işlemi kurmasıdır. Bu son adım Aristotelesçi çerçevenin kurallarına uymaktadır ancak onu mümkün kılan ön-işlem adımı (Adım 0), kıyas teorisinin hiçbir çıkarım kuralına karşılık gelmemektedir. İskender'in iki öncülü tek bir öncülde yoğunlaştırması, İbn Sînâ'nın orijinal öncülleri muadil önermelerle ikame etmesi ve Tûsî'nin iki öncülü bileşik bir terimle tek bir önermede ifade etmesi, bunların hepsinde meşrulaştırma aynı kaynaktan gelmektedir ki bu da eşitlik bağıntısının geçişkenlik özelliğidir. Bu özellik Euklides'in *Elemanlar* eserinde "Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir." aksiyomunda dile getirilmektedir ve Aristotelesçi kıyas sistemine dışarıdan eklenen bir ilkedir. Galen'in bu çıkarımları bağımsız bir tür olarak tanınması, bir anlamda ön-işlem adımının Aristotelesçi çerçevenin kendi kaynaklarıyla meşrulaştırılamayacağı göstermektedir. Ancak bu ortak kaynağın kullanım biçimi stratejiler arasında belirgin biçimde farklılaşmaktadır. İskender'de geçişkenlik aksiyomu açıkça eklenen ayrı bir öncül olarak ortaya çıkarken, İbn Sînâ'da ikame işleminin içine örtük biçimde gömülme, Tûsî'nin analizinde ise bu örtüklük fark edilmekte ancak çözülememektedir.

Buradan önemli bir sonuç çıkmaktadır. Düzenleme stratejileri eşitlik kıyasını Aristotelesçi biçimsel geçerlilik çerçevesine indirgemez; onu son adımı kıyas olan çok adımlı bir işleme dönüştürür ve bu işlemi bağıntının semantik özelliğiyle meşrulaştırır. Stratejiler böylece bir indirgeme değil Aristotelesçi kıyas anlayışının kendi kaynaklarını aşan bir genişletme işlemi hâline gelir. Bu durum İbn Sînâ'nın biçimsel geçerlilik ölçütüyle doğrudan çelişmektedir. İbn Sînâ biçimsel üretkenliği "her zaman" gerçekleşen, yani bir maddede gerçekleşip başka bir maddede gerçekleşmeyecek şekilde olmayan çıkarım olarak tanımlamıştı. Oysa ön-işlem adımı yalnızca geçişken bağıntılarda işlemektedir. Daha önce tespit edilen kısır döngü bu noktada yapısal bir kesinlik kazanmaktadır. Düzenleme stratejilerinin amacı eşitlik kıyasını biçimsel çerçeveye indirgemektir ancak bu indirgemenin gerçekleşmesi için gereken ön-işlem, bizzat indirgemesi gereken bağıntının semantik özelliğini önceden varsaymaktadır. İşlemler karmaşık hâle geldikçe bu varsayım daha belirgin biçimde açığa çıkmaktadır. İskender'in birleştirmesinde geçişkenlik aksiyomu açıkça eklenmekte, İbn Sînâ'nın ikamesinde ikame işleminin içine örtük biçimde gömülme, Tûsî'nin analizinde ise bu örtüklük fark edilmekte ancak çözülememektedir. Tûsî'nin muadillik iddiasını kanıtlamadan bırakmış olmasının sebebi kanıtın zaten kanıtlanması gereken şeyi varsaymasından kaynaklanmaktadır.

Bu kısır döngünün mantıksal yapısı üç ögeyle açık kılınabilir. Birincisi, indirgeme girişiminin hedefi, $E(A, B)$ ve $E(B, C)$ öncüllerinden $E(A, C)$ sonucuna giden çıkarımın

geçerliliğini yalnızca Aristotelesçi kıyas kurallarıyla temellendirmektir. İkincisi, öncüller mevcut hâlleriyle orta terim koşulunu karşılamadığından bu hedefe ancak öncülleri yeniden biçimlendiren bir ön-işlem adımıyla (Adım 0) ulaşılabilir. Üçüncüsü, ön-işlem adımı yalnızca eşitlik bağıntısının geçişkenliği kabul edildiğinde geçerli bir dönüşümdür. Oysa geçişkenlik, tam da indirgeme yoluyla biçimsel çerçeve içinde temellendirilmesi beklenen bağıntısal içeriktir. Böylece temellendirilmesi gereken ilke, temellendirmenin ön koşulu olarak iş görmekte ve girişim, kanıtlanacak olanın öncül olarak varsayılması (müsâdere ale'l-matlûb, *petitio principii*) yapısına bürünmektedir. Aynı açmaz, ikame işleminin meşrulaştırılma biçimine göre iki farklı görünüm almaktadır. İkame adımı bir çıkarım olarak meşrulaştırılmak istendiğinde, her ikame kendi geçerliliği için yeni bir ikame gerektirdiğinden sonsuz gerileme doğmakta; bağıntının semantik özelliğine başvurularak meşrulaştırıldığında ise kanıtlanacak olanın varsayılması, yani döngüsellik ortaya çıkmaktadır. İbn Sînâ'nın muadillik kavramına ilişkin yukarıda tespit edilen ikilem ile Tûsî'nin muadilliği kanıtsız bırakması, bu iki açmazın tarihsel metinlerdeki somut karşılıklarıdır.

Tûsî, Aristotelesçi kıyas çerçevesi içinde kalarak eşitlik kıyası sorunuyla en sistematik biçimde yüzleşen düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Tûsî'den sonra da eşitlik kıyası ve bağıntı içeren çıkarımlara yönelik tartışmalar Kutbüddin Râzî, Hûnecî, Âmidî, Devvânî, Deşteki ve Gelenbevî gibi önemli mantıkçılar tarafından ele alınmıştır.⁵² Çalışmamızın kapsamı doğrultusunda burada yalnızca birleştirme ve ikame stratejilerinin yapısal şablonunun İskender-İbn Sînâ-Tûsî hattında ortaya çıkışı incelenmiştir. Bununla birlikte, bu makalede ortaya konan ortak yapısal şablonun (Adım 0 - Adım 1 - Adım 2) Tûsî sonrası tartışmalara da uygulanabilirliği, ayrı bir çalışmanın konusudur. Tûsî, bu bağlamda, Aristotelesçi çerçeve içinde kalarak çözüm arama döneminin hem zirvesini hem de son noktasını temsil etmektedir.

Sonuç

Eşitlik kıyası, Aristotelesçi kıyas teorisinin bağıntısal çıkarımlar karşısındaki konumunu sınamak için Antik dönemden itibaren incelemeye konu olmuştur. Bu çalışma, söz konusu sınamanın İskender, İbn Sînâ ve Tûsî'ye uzanan seyrini incelemiş ve bu süreçte geliştirilen düzenleme stratejilerinin ortak yapısını çözümlemiştir. Galen'in konumu bu süreçte ayrı bir yere sahiptir. Galen, eşitlik çıkarımlarını Aristotelesçi çerçeveye indirgemek yerine bağımsız bir kıyas türü olarak tanımış ve böylece Aristotelesçi kıyas tanımının bu çıkarımları karşılayamadığını açıkça kabul etmiştir. İslam mantıkçılarının

⁵² Tûsî sonrası dönemdeki tartışmaların kapsamlı bir değerlendirmesi için bk. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 56-107.

indirgeme girişimleri, Galen'in tanıdığı bu sınırı Aristotelesçi çerçevenin kendi kavramsal kaynaklarıyla aşma denemeleridir.

Bu denemelerin her biri farklı bir strateji izlemiş olmakla birlikte ortaya çıkan yapı benzerdir. İskender orijinal öncülleri tek bir öncülde yoğunlaştırmış, İbn Sînâ öncülleri muadil olduğu iddia edilen yeni önermelerle ikame etmiş, Tûsî ise ikame işleminin koşullarını eş anlamlılık ve muadillik ayrımıyla sınıflandırmıştır. Her üç stratejide de son adım standart bir birinci şekil kıyasıdır. Ancak bu son adımı mümkün kılan ön-işlem adımı, Aristotelesçi kıyas kurallarının hiçbirisiyle meşrulaştırılamamakta ve eşitlik bağıntısının geçişkenlik özelliğine dayanmaktadır. İbn Sînâ'nın kıyas tanımındaki "arazî olmayan biçimde" koşulu ile "kendiliğinden" koşulu arasındaki kaplam örtüşmesi ve *el-İşârât* tanımının üç koşuldan yalnızca "kendiliğinden" kaydını korumuş olması, kavramsal çerçevenin iç gerilimlerinin bir yansımasıdır. Tûsî'nin eş anlamlılık/muadillik ayrımı ise ikame stratejisinin her iki kolunun da çıkmaza girdiğini belirginleştirmiştir. Nitekim eş anlamlılık yalnızca bir yeniden ifadedir ve ön-işlem adımını çıkarımsız meşrulaştırma denemesi olarak eşitlik bağıntısına taşınamamaktadır; muadillik ise kanıtlanması gerekeni önceden gerektirmektedir.

Bu çalışmada formüle edilen üç adımlı yapısal şablon (Adım 0 - Adım 1 - Adım 2), stratejiler arasındaki farkı görünür kılmakla birlikte ortak bir sonuca işaret etmektedir. Düzenleme stratejileri eşitlik kıyasını Aristotelesçi biçimsel geçerlilik çerçevesine indirgememiş, aksine bu çerçevenin bağıntısal çıkarımlar karşısındaki yapısal sınırını görünür kılmıştır. Stratejilerin artan karmaşıklığı bu sınırı aşmamış, onu daha belirgin hâle getirmiştir. Böylece girişte ileri sürülen kısır döngü iddiası, ön-işlem adımının meşruiyet kaynağına ilişkin çözümleme üzerinden temellendirilmiş; indirgeme girişiminin, meşrulaştırma tercihinin göre ya döngüsellik ya da sonsuz gerileme ile sonuçlandığı gösterilmiştir.

Aristotelesçi terim mantığının bağıntısal çıkarımları kendi biçimsel kaynaklarıyla işleyemediği tespiti, İslam mantık geleneğinde, benzer bir sınırın on dokuzuncu yüzyılda De Morgan tarafından gündeme getirilmesinden yaklaşık sekiz yüzyıl önce ortaya çıkmıştır.⁵³ Bununla birlikte De Morgan'a yapılan bu atıf bir kayıtla sınırlandırılmalıdır. De Morgan, *Formal Logic*'te (1847) "-dir" bağının anlamlarını sıralarken eşitlik içeren matematiksel çıkarımlara değinmekte ancak bunları bu çalışmada kullanılan anlamıyla bağıntısal çıkarımlar olarak kavramlaştırmamaktadır. Bu türden örnekler, ortak terime sahip kıyaslar olarak okunmaya elverişlidir ve böyle bir okumada De Morgan, henüz Aristotelesçi çıkarım paradigması içinde kalmaktadır. Bu noktada "-dir" bağıyla kurulan "Her 5, 3+2'dir." türünden bir önerme ile eşitliği açık bir bağıntı olarak dile getiren "Her 5, 3+2'ye eşittir." türünden bir önermenin aynı mantıksal yapıda olmadığı da

⁵³ Augustus De Morgan, *Formal Logic: or, The Calculus of Inference* (Londra: Taylor and Walton, 1847).

vurgulanmalıdır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan eşitlik kıyası, kopula temelli bir yüklemleme değil, ikinci türden bağıntısal bir yapıdır. Bağıntı mantığının sistematik kuruluşu ise onun daha sonraki çalışmalarında gerçekleşmiştir. Ancak iki tespit arasında doğrudan bir süreklilik bulunmamaktadır. İslam mantıkçıları Aristotelesçi çerçevenin iç sınırlarını teşhis etmiş, De Morgan ise zamanla bu çerçevenin dışına çıkarak bağıntılar üzerinden bağımsız bir sistemin temellerini atmıştır. Dolayısıyla İslam mantık geleneğindeki tartışma, bağıntı mantığının kuruluşunun bir öncülü olarak değil Aristotelesçi kıyas teorisinin kendi kavramsal kaynaklarıyla yüzleşmesinin bir belgesi olarak okunmalıdır. Bu yüzleşmenin muhtevası, İslam mantık geleneğinin Aristotelesçi mirası eleştirel biçimde sınırlarını ve sınırlarını belirlediğini göstermektedir.

Kaynakça

- Alexander of Aphrodisias. *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*. çev. Jonathan Barnes vd. Londra: Bloomsbury, 2014.
- Aristoteles. "Analytica Priora". çev. A. J. Jenkinson. *The Works of Aristotle* içinde. ed. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1928.
- Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. Ankara: Dost Kitabevi, 2014.
- Barnes, Jonathan. "Logical Form and Logical Matter". *Logical Matters: Essays in Ancient Philosophy II*. ed. Maddalena Bonelli. 43-146. Oxford: Clarendon Press, 2012.
- Barnes, Jonathan. "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations". *Modern Thinkers and Ancient Thinkers* içinde. ed. R. W. Sharples. 172-194. Boulder: Westview Press, 1991.
- Bochenski, I. M. *A History of Formal Logic*. çev. ve ed. I. Thomas. New York: Chelsea Publishing Company, 1970.
- Çavdar, Mehmet. "Galen'in Mantık Anlayışı ve Mantık-Tıp İlişkisi." Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- De Morgan, Augustus. *Formal Logic: or, The Calculus of Inference*. Londra: Taylor and Walton, 1847.
- El-Rouayheb, Khaled. *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*. Leiden: Brill, 2010. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004183193.i-296>
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis, 2005.
- Eukleides. *Elemanlar*. çev. Ali Sinan Sertöz. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2019.
- Galen. *Institutio Logica*. çev. J. S. Kieffer. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1964.
- Hankinson, R. J. "Galen's Reception of Aristotle". *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity* içinde. ed. Andrea Falcon. 238-257. Leiden: Brill, 2016. https://doi.org/10.1163/9789004315402_014
- İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*. çev. Muhittin Macit vd. ed. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: el-Mantık, c. 4: el-Kıyâs*. thk. Said Zâhid – İbrâhim Madkûr. Kahire: Vizâretü's-Sekâfe, 1964.

- Karimullah, Kamran I. "Unusual Syllogisms: Avicenna and Najm al-Dīn al-Kātibī on Per Impossibile Syllogisms and Implication (luzūm)". *Oriens* 43 (2015), 233-271. <https://doi.org/10.1163/18778372-04301007>
- Morison, Ben. "Mantık". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı* içinde. ed. R. J. Hankinson. 97-154. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.
- Nik, Meliha İhsanî. "13. Yüzyıl Mantıkçıları ve Gelenbevî'nin Kıyas Teorisi Görüşlerinin Mukayesesi". çev. Murat Demirkol. *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* içinde. ed. Murat Demirkol – M. Enes Kala. 177-187. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014.
- Pehlivan, Necmettin - Çelik, Muhammet. "Kıyâsın Tarifi Bağlamında Ğayru Mute'āraf Kıyâs: 'Osmān B. Muşţafā Eţ-Ṭarsūsî'nin Risāle-I İstidlāliyye'si örneği". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 59/1 (Nisan 1, 2018): 1-46. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001481.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*. nşr. Ali Rıza Necefzâde. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 2005.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*. thk. Süleyman Dunyâ. Beyrut: Müessesetü'n-Nu'mân li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1413/1992.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Ta'dîlu'l-Mi'yâr fî Nakd Tenzîli'l-Efkâr*. nşr. M. Mohaghegh – T. Izutsu. *Collected Papers on Logic and Language* içinde. Tahran: Institute of Islamic Studies, 1974.
- Van Der Eijk, Philip J. "Aristotle! What a Thing for You to Say! Galen's Engagement with Aristotle and Aristotelians". *Galen and the World of Knowledge* içinde. ed. Christopher Gill vd. 261-281. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511770623.015>